

жливі виклики і випробування, що їх породжують світові глобалізаційні процеси.

1. Алебастрова І.А. Конституционное право зарубежных стран. – М., 2004. 2. Брук С.И. Население мира: Этнодемографический справочник. – М., 1986. 3. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособие / Пер. с франц. – М., 2002. 4. Конституции государств Европы. В 3 т. – Т. 3. – М., 2001. 5. Конституційне право

зарубіжних країн: Навч. посібник / За заг. ред. В.О. Ріяки. – К., 2006. 6. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. Т. 2. – М., 1998. 7. Проблемы децентрализации: национальный та міжнародний досвід. Збірник матеріалів та документів. / Наук. редактор М. Пухтинський. – К., 2006. 8. Французская Республика. Конституция и законодательные акты / Под ред. В.А. Туманова. – М., 1989.

Надійшла до редколегії 30.01.07

А. Кодинець, канд. юрид. наук

ПРАВОВА ОХОРОНА ЗАСОБІВ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ

Стаття присвячена дослідженню історичного генезису засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у вітчизняній правовій системі

The article devoted to the investigation of historical genesis means of individualization participant of civil circulation, goods and services in the national legal system

У межах права інтелектуальної власності поряд з творами літератури, науки, мистецтва та об'єктами патентних прав в останній час сформувалась ще одна група охоронюваних результатів – засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг. До неї належать комерційні найменування, торговельні марки та географічні зазначення. На дані об'єкти поширюється правовий режим інтелектуальної власності, проте, наявність особливого функціонального призначення та специфіки конструкції суб'єктивного права зумовлюють особливу охорону засобів індивідуалізації самостійну стосовно об'єктів авторського та патентного прав.

У умовах розвитку економічних відносин, технологічної сфери та зростання загального рівня інформатизації суспільства можна прогнозувати розширення кола охоронюваних цивільним законодавством ідентифікуючих позначень за рахунок включення нових видових елементів (доменних імен та комерційних позначень). Зазначені тенденції поступово знаходять своє втілення не лише на доктринальному рівні [2], але і у новітніх спробах кодифікації цивільно-правових норм у сфері інтелектуальної власності [11].

Дослідження системи правової охорони засобів індивідуалізації та аналіз перспектив її подальшого розвитку неможливе без врахування існуючого досвіду та вітчизняних традицій правозастосування у сфері регламентації відносин по використанню комерційних найменувань, торговельних марок та географічних зазначень. З огляду на фрагментарне та подекуди суперечливе наукове висвітлення ряду питань розвитку законодавства у галузі засобів індивідуалізації, підвищується значення спеціальних досліджень, присвячених проблематиці їх історичного генезису у вітчизняній правовій системі.

Метою даної статті є розгляд основних закономірностей становлення та розвитку національного системи правової охорони засобів індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг, що дає можливість визначити тенденції та окреслити перспективи законодавчого регулювання відносин у сфері їх використання.

Дослідженню питань виникнення та розвитку охорони засобів індивідуалізації сприяли роботи відомих вчених у галузі цивільного права та права інтелектуальної власності, зокрема В.О.Калятіна, О.М.Мельник, О.О.Піленка, О.П.Сергєєва, В.В.Розенберга та інших науковців.

Історичний розвиток правової охорони засобів індивідуалізації на території сучасної України відбувався у загальному контексті генезису ідентифікуючих позначень країн Європи, проте, можна відмітити вплив ряду факторів економіко-політичного характеру, які зумовили особливості їх правової охорони. Враховуючи, що впродовж усієї своєї історії Україна перебувала під владою іноземних держав (Речі Посполитої, а пізніше

Російської імперії), то дослідження розвитку національної системи охорони засобів індивідуалізації буде здійснюватися у межах розгляду основних етапів правової регламентації відносин по їх використанню законодавством зазначених держав.

Як і в інших країнах першими засобами індивідуалізації, накладання яких увійшло у загальну практику були знаки власності – позначення, які фіксували належність таврованої речі певній особі. У цьому аспекті клейма вже у період Київської Русі одержують правову регламентацію. У Руській Правді міститься докладний перелік покарань за псування "знамен" – сімейного знака власності, яким позначалися бортні дерева і межі земельних та лісових угідь [12].

Наступним етапом у розвитку засобів індивідуалізації стало виникнення знаків авторства, які використовували ремісники для позначення виготовленої продукції.

Порівняно з європейськими державами зародження та розвиток цехових організацій на території сучасної України, яка входила до складу Речі Посполитої відбувався значно пізніше, приблизно з XV–XVI ст. Перші ремісничі організації подібні до цехів виникли у Київській Русі в 11–12 ст., але остаточне їх поширення відбулося лише після надання українським містам магдебурзького права. Так, право на об'єднання у цехи було надано київським ремісникам лише 1597 р. згідно привілею польського короля Сигізмунда III [4, с. 262]. В Україні, переважна частина населення якої займалася аграрним виробництвом розвиток ремесел та збільшення цехового виробництва відбувався достатньо повільно. Якщо у середині XVI ст. в Києві було зареєстровано лише 71 ремісник при загальній чисельності населення 12–14 тис., то у 1742 р. у київських цехах нараховувалося близько двох тисяч працівників, а через 20 років їх число перевищило 4 тис. [5, с. 67]. Кожна цехова організація у своїй діяльності керувалася власним статутом та позначала вироблену продукцію спеціальним єдиним для всіх її членів цеховим знаком.

Слід підкреслити, що у вітчизняній та зарубіжній юриспруденції активно дискутується питання визначення моменту надання торговельній марці законодавчої охорони. Ряд науковців за основу беруть Новоторговий Статут Олексія Михайловича 1667 р. [7, с. 6]. Деякі автори також згадують указ Єлизавети Петрівни 1774 р. про обов'язкове таврування товарів особливими фабричними та заводськими марками [6]. Але домінуючою є позиція віднесення до таких документів закону 1830 р., який, як зазначає О.П.Сергєєв, зобов'язував власників суконних, капелюшних, паперових та інших фабрик мати свої клейма [13, с. 51]. При цьому, оскільки йде мова про обов'язкове маркування продукції, навіряд чи можна зазначений закон 1830 р. вважати пер-

шим у сфері правової охорони торговельних марок. Останнім притаманна добровільність таврування, тому, принаймні, з цих позицій існуюча домінуюча точка зору видається сумнівною.

Отже, можна припустити, що першим документом, який встановлював право, а не обов'язок позначати вироблену продукцію особливою торговельною маркою був закон 1896 р. Але тоді видається невірною позиція авторів, які небезпідставно заявляють, що в Росії закон про товарні знаки був прийнятий раніше відповідних зарубіжних аналогів, де правова охорона була надана торговельним маркам у II половині XIX ст. [10, с. 56].

Враховуючи достатню принциповість вірного розв'язання даного питання та широкий діапазон, а інколи і суперечність наукових поглядів з цього приводу, доцільно на ньому зупинитися детальніше, розглянувши на підставі історичних джерел основні етапи становлення дореволюційного законодавства про охорону торговельних марок.

Постанови про накладення товарних клейм на російські вироби зустрічаються у законодавстві уже в другій половині XVII ст., але спочатку таке таврування було обумовлено винятково фіскальними мотивами. За скаргами виробників на "проїзди і проволочки" при сплаті мита з різних товарів, цар Олексій Михайлович, зглянувшись на "усенародне челобиття", видав Новоторговий Статут, обнародований 22 квітня 1667 р., у силу якого російські товари повинні доставлятися до митниць для сплати мита. При цьому, на товари накладалися клейма в посвідчення сплати належного з них мита, а потім направлялися для продажу.

Як видно Новоторговий Статут є прикладом правового регулювання обов'язкового таврування виготовленої продукції, а тому він, безумовно, не має нічого спільного з цивільно-правовою охороною торговельних марок.

З метою розвитку промисловості царський уряд надавав заохочення особам, які засновували виробництво нових товарів чи здійснювали впровадження новітніх технологій у формі привілеїв. Однією з головних переваг, дарованих привілеєм було звільнення виробників товарів від сплати мита протягом декількох років, з часу заснування фабрики чи заводу. Так, перший привілей, який згадується в Повному Зібранні російських законів, датований 1654 р. був виданий на безмитну торгівлю товарами у місті Полотськ [9, с. 139]. Цими пільгами нерідко зловживали, коли, наприклад, термін привілею неплатежу мита закінчився, але власники фабрик, упевнені в неспроможності тодішнього адміністративно – фіскального нагляду контролювати їх виконання, продовжували не доставляти в митницю свої вироби та вільно їх продавали.

Практика видачі привілеїв набула масового характеру у кінці 30-х рр. XVIII ст., тому 1743 р. Камер Колегія звернулася в Сенат з поданням про встановлення обов'язкового митного маркування всіх товарів російського виробництва. Сенат, розглянувши питання про стягнення мита з російських товарів, враховуючи, що мито із зазначених предметів не стягується, наказав і надалі митних стягнень з російських товарів не брати, а Мануфактур Колегії підтвердити указом, щоб на всіх фабриках бархати шовкові матерії на посвідчення того, що вони відрізняються від іноземних товарів позначати російськими літерами місто виготовлення та фабрику виробника [8, с. 24].

Таким чином, указ від 13 березня 1744 р. вперше забезпечив правову охорону індивідуальних торговельних клейм, які накладалися на полотняну продукцію російськими виробниками. Аргументація Сенату свідчить, що клейма, якими таврувалися російські матерії

виконували лише інформаційну функцію, вказуючи на джерело їх походження – конкретного російського виробника. Їх накладання стосувалося лише продукції текстильної промисловості та носило обов'язковий характер. Тому указ 1744 р. також не є законодавчим актом у сфері цивільно-правової охорони торговельних марок. Незважаючи на фіскальні мотиви його прийняття, даний правовий акт слід вважати першою спробою нормативної регламентації використання індивідуальних торговельних клейм у Російській імперії.

Уперше змінюється позиція царського уряду на таврування як на фіскальний захід та надається клейму значення товарного знака в указі Катерини II від 16 січня 1783 р. Передумовою його прийняття стало прагнення влади стимулювати розвиток вітчизняного виробництва дорогих матерій шляхом встановлення заборони на ввіз більш дешевої аналогічної закордонної продукції. З метою недопущення контрабанди було вирішено позначати російські коштовні парчі особливими знаками їх виробників. У силу цих мотивів було наказано, щоб різного роду парчі із золотом та сріблом мали особливий штамп, яким потрібно позначати по кінцях матерії, щоб по ньому можна було довідатися, що ці товари російського виробництва [8, с. 34].

Указ містив ряд новел: у ньому вперше вказується порядок подання заявки та особи, на яких покладені обов'язки по нагляду за дотриманням законоположень про клейма. Кожний власник зобов'язаний був подати свій штамп у Губернське правління за місцем знаходження фабрики. У кінці указу сказано, що на інших матеріях позначеннях таких клейм залежить від волі виробника. Тобто, вводиться принцип факультативного (добровільного) таврування.

Таким чином, вперше за виробниками текстильної промисловості було закріплено право, а не обов'язок маркувати свої вироби спеціальним ідентифікуючим позначенням. Поступово фабричне клеймо набуває рис товарного знаку, а правове регулювання переходить із публічної у приватну площину.

Разом з тим, у законодавстві спостерігається повернення до принципу обов'язковості таврування. Указом Сенату 4 лютого 1815 р. було підтверджено усім фабрикантам беззастережне накладення клейм на їх вироби, для засвідчення їх вітчизняного походження. У разі їх відсутності нетаврований товар вважався іноземним, що ввезений з порушенням митних правил.

Обумовлені в указах заходи не знаходили підтримки у середовищі комерсантів, що проявлялося у збільшенні кількості правопорушень у даній сфері незважаючи на посилення відповідальності за не таврування продукції. Крім того, внаслідок розвитку промисловості та скасування раніше встановлених митних пільг відпала потреба у позначенні російських товарів клеймом для їх відмежування від іноземних виробів. Враховуючи ці обставини було вирішено замінити малоефективну систему покарань більш дієвими заходами преференційного характеру особам, які таврують свою продукцію. Виходячи з зазначених мотивів був прийнятий новий указ 5 лютого 1830 року про фабричні клейма.

Головною особливістю нового правового акту стала заміна правила про обов'язковість клеймування та надання кожній особі, яка займається виробництвом права таврувати свої вироби. Водночас, заборонялося накладати стягнення за нетаврування продукції. У подальшому текст указу був включений до Статуту про фабричну та заводську промисловість 1857 р., ст. 74 якого також закріпила принцип добровільності у використанні торговельних клейм. Таврування чи нетаврування російських різного роду фабричних і мануфактурних виробів, надається на волю кожного виробника [14].

Підробка чужого клейма згідно указу визнавалася шахрайством, але таврований чужим позначенням товар передавався у власність тому фабриканту, чие клеймо було використано. Це положення свідчить про заміну кримінально-правових заходів цивільно-правовим захистом прав потерпілої особи.

В юридичній науці тривалий час домінує позиція, що указ 1830 р. був "першим Законом, що встановлював цивільно-правову охорону товарних знаків", за яким "власники певних виробництв (суконних, шляпних, паперових та інших фабрик) зобов'язані були мати спеціальні клейма, якими вони мали позначати свої вироби" [6, с. 6; 9, с. 46]. Якщо перша частина даної тези не викликає заперечень, то вказівка на обов'язковість таврування виробів суперечить буквальному змісту указу 1830 р., який чітко передбачає можливість факультативного таврування фабричної продукції російських виробників.

Указ містив окремі вимоги до оформлення клейм та порядку їх накладання на певні різновиди товарів, але, водночас, надавав всім виробникам право позначати виготовлені вироби оригінальними індивідуальними фабричними клеймами. Таким чином, указ 1830 р. є першим законодавчим актом, спрямованим на правову охорону товарних знаків у Російській імперії, що закріплює принцип факультативності таврування будь-якої номенклатури товарів.

26 лютого 1896 р. у Росії був прийнятий Закон "Про товарні знаки (фабричні і торгові марки і клейма)". Як відзначали російські цивілісти при його створенні були враховані положення Паризької конвенції 1883р., тому його прийняття було однією з передумов можливого приєднання Російської імперії до Паризького Союзу [9, с. 232]. Незважаючи на те, що остання подія так і не відбулася, Закон 1896 р. можна вважати зразком тогочасної правової регламентації об'єктів інтелектуальної власності. Про високий рівень юридичної техніки закону 1896 р. свідчить і та обставина, що окремі його положення були використані більшовицьким урядом при розробці на поч. 20-х років власних нормативних актів у даній сфері.

Закон вперше закріпив легальну дефініцію поняття товарного знака. Товарними знаками визнавалися різного роду знаки, які виставляються промисловцями і торговцями на товарах, для розрізнення їх від товарів інших промисловців та торговців. Як і раніше закріплювався принцип факультативності клейм – виставлення товарних знаків надається на волю промисловців і торговців за винятком таких знаків, відносно яких існують особливі встановлені законом правила [1, с. 8–9]. Обов'язкове поставлення знаків здійснювалося по мотивах фіскального, поліцейського чи санітарного характеру для виробів із золота та срібла, на ремісничій та книговидавничій продукції.

Зростання значення товарних знаків як засобу добросовісної конкуренції у середовищі підприємців зумовило необхідність їх правої охорони не лише національному, але і на міжнародному рівні. Ще до прийняття Паризької конвенції 1883 р. Росія уклала ряд двосторонніх договорів у даній сфері. Перша угода була підписана з урядом Франції 15 серпня 1845 р. у подальшому подібні договори укладалися з Великобританією (13 лютого 1859), Італією (30 грудня 1863), Сполученими Штатами (26 жовтня 1864 р.), Німеччиною (4 серпня 1873 р.), Австро-Угорщиною (1 березня 1874 р.), Румунією (5 січня 1877 р.) та Іспанією (11 березня 1877 р.). Так, в угоді з Великобританією вказувалося, що випуск до продажу чи в оборот виробів, позначених підробленими російськими чи англійськими фабричними клеймами, в якій би країні вони не були підроблені буде вважатися оманливим діянням забороненим в межах обох держав [8, с. 70–73].

Наступним кроком у розвитку правової охорони торговельної марки стало підписання багатосторонніх конвенцій у даній сфері – Паризької конвенція про промислову власність 1883 р. та Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків 1891 р. Незважаючи на переваги, передбачені конвенціями Російська імперія до них не приєдналася, хоча втілювала їх положення при розробці національного законодавства у сфері охорони інтелектуальної власності.

Проведений аналіз історичних джерел засвідчує, що правова охорона торговельними маркам у Російській Імперії була надана раніше її забезпечення іноземними державами. Ознаки приватно-правового регулювання відносин у сфері використання торговельних марок містив указ Катерини II 1783 р., який вперше закріпив принцип добровільності таврування індивідуальними марками певної категорії товарів. Поширення права таврування на всю продукцію відбулося указом 1830 р., який слід вважати першим повноцінним правовим актом про охорону торговельних марок на території сучасної України. Слід також наголосити про створення ще до прийняття Паризької конвенції 1883 р. правових підстав охорони торговельних марок російських товаровиробників на міжнародному рівні завдяки укладанню Російським урядом ряду двосторонніх угод.

На відміну від торговельної марки у Росії право на фірму не одержало законодавчого регулювання. Проте, як відзначали дослідники, інститут фірми був відомий російському праву і це поняття зустрічалося у ряді нормативних актів. Відомий цивіліст минулого Г.Ф. Шершеневич з цього приводу писав, що російське законодавство містить положення тільки щодо фірми товариства. Недолік закону заповнюється звичаєвим правом, що безсумнівно визнає інтереси, поєднані з фірмою такими, що підлягають юридичному захисту і тим створює право на фірму [16, с. 345].

Так, у примітці до ст. 60 Торгового статуту, і ст. 1200–1201 Статуту про покарання йшла мова про "купців, що здійснюють торгівлю купецькими домами під фірмою". Статті 220–221 Статуту цивільного судочинства вказували, що позови до компаній і товариств пред'являються за місцем перебування їх правління чи фірми [13, с. 49].

Статут про векселі у п. 4 ст. 3 відносив до числа реквізитів векселя "позначення прізвища чи фірми особи, якій видається вексель". Вказівка на фірмове найменування містилася і в інших статтях, які хоча не вживали самого слова "фірма", але зміст цих законодавчих постанов не залишає сумніву в тому, що мова йде саме про фірму. Зокрема, ст. 62 Торгового статуту зазначала: "повне товариство складається з двох чи багатьох товаришів, що домовились торгувати під спільною назвою всіх". Ст. 71 того ж статуту – командитне товариство "називається торговим домом, під ім'ям товаришів." Стаття 2148 Законів цивільних (т. X ч. 1 Зводу законів Російської Імперії) визначала, що кожна акціонерна компанія має бути "заснована під певним найменуванням, запозиченим від предмета чи характеру її підприємства".

За відсутності спеціального правового регулювання використання фірмових найменувань цивільно-правовий захист права на фірму у дореволюційній Росії міг здійснюватися лише на підставі ст. 684 т. X Зібрання Законів, яка передбачала право власника вимагати усунення порушення своїх прав і охоронюваних інтересів та на одержання при доведенні факту збитків відповідне відшкодування. Разом з тим, як відзначали дослідники застосування цієї статті на практиці пов'язувалося з певними труднощами [15, с. 77]. Для її реалізації необхідно було довести розмір збитків, завданих фір-

моволодільцю внаслідок незаконного використання його фірмового найменування, а оскільки порушення права на фірму досить часто проявлялося у неотриманні частини доходу, то довести дійсний розмір збитків на практиці було досить складно.

У 80-х роках XIX ст., з розвитком торгово-промислового життя у Росії, стала гостро відчуватися відсутність законодавчого регулювання багатьох інститутів. Було поставлене питання про створення торгового уложення, але разом з тим, у зв'язку з тривалістю часу, що вимагався для його створення, виникла потреба у прийнятті ряду окремих законів і правил, які б регулювали окремі інститути торгового права. У числі таких проектів був створений у 1889 р. проект "Положення про торговий запис і про фірми" [3, с. 24–30].

Проект 1889 р. зобов'язував власника будь-якого торгового підприємства заявити установі, що веде торговий запис про фірму, під якою він буде торгувати та підписуватися, а також надати зразок свого підпису фірмою. Проект визначав фірму як "назву, під якою одноособовий хазяїн торгового підприємства, чи товариство здійснює торгівлю і яким хазяїн чи представники товариства підписуються". Ст.44 містила право купця, що створює підприємство, перетворити у фірму своє прізвище з приєднанням до неї, для відмінності від фірм однофамільців, додаткове позначення своєї особи чи торгівлі.

Як багато російських законопроектів, Положення про торговий запис із невідомих причин незважаючи на усвідомлену необхідність у правовому регулюванні інституту фірми не став законом.

Ще гостріша ситуація склалася з правовою охороною зазначення походження товару, яке у законодавстві Російської імперії не отримало самостійного правового регулювання. Його правова охорона забезпечувалася загальними положеннями законодавства про фабричні та торгові клейма. Вже перший російський указ 1744 р., що стосувався таврування матерії індивідуальними клеймами містив обов'язок *"вытыкать по всякой штуки на обоих концах литеры Россійския, чьей именно фабрики и въ котромъ городъ дьланы"* [8, с. 24]. Указ Катерини II 1783 р. також передбачав позначення дорогих матерії особливим штемпелем, *"дабы по оному узнать можно было, что ть товары суть рукодѣлія Россійскаго и на чьей именно фабрикъ сдѣланы"* [8, с. 33]. Обов'язкові вимоги до змісту фабричного клейма містив указ 1830 р. На ньому повинно було значено ім'я та прізвище фабриканта, принаймні початковими літерами та місце знаходження фабрики.

Закон 1896 р. про товарні знаки був побудований за іншим принципом: він не передбачав вимоги до оформлення знаку, але встановлював заборону на розміщення на ньому за відомо неправдивих написів, чи таких, що мають на меті введення покупця в оману. Крім того, промисловцям надавалось право виключного використання товарного знаку без проходження процедури реєстрації, якщо він складався лише з імені та прізвища власника підприємства чи найменування фірми і місця знаходження підприємства (ст. 5). У разі, якщо такий знак буде відтворений оригінальним способом, то він підлягав реєстрації відповідно до загальної, передбаченої Законом процедури. Дане законодавче положення, на наш погляд, свідчить про нормативне розмежування поняття "товарний знак" та "зазначення походження товару" вже у дореволюційному законодавстві.

Отже, аналіз нормативних джерел XVIII–XIX ст. про таврування продукції вказує, що охорона зазначень походження товару здійснювалася через систему правового регулювання товарних знаків шляхом позначення у формі торгових та фабричних клейм місця виготовлення продукції на виробках російських промисловців.

Але вже російській Закон 1896 р. через систему диференціації процедурного оформлення виникнення виключних прав на товарні знаки та позначення місцезнаходження виробника, створив нормативні передумови для законодавчого виокремлення зазначення походження як самостійного правоохоронного об'єкту.

Підводячи підсумок дослідження розвитку засобів індивідуалізації у дореволюційному законодавстві слід зазначити, що аналіз його нормативних положень свідчить про високий рівень охорони засобів індивідуалізації.

Найбільш повна правова охорона у порівнянні з іншими елементами системи засобів індивідуалізації була забезпечена торговельними маркам. Вже указ 1744 р. містив приписи обов'язкового клеймування російських виробів індивідуальними фабричними клеймами. Підґрунтя для розвитку правової охорони торговельних марок було закладено указом 1783 р., в якому вперше принцип обов'язковості використання фабричних знаків трансформувався у право російських виробників матерії позначати свою продукцію спеціальними індивідуальними торговельними марками. Поширення права на використання товарних знаків для маркування будь-якої категорії товарів у Російській Імперії було здійснене раніше прийняття відповідних зарубіжних законів указом 1830р. Остаточне законодавче закріплення цього поняття та приведення російського законодавства до міжнародних стандартів було нормативно оформлене законом 1896 р.

Про високий ступінь регламентації відносин у сфері торговельних марок дореволюційного періоду свідчить також їх міжнародно-правова охорона на рівні двосторонніх угод, укладених Російською Імперією з високорозвинутими зарубіжними країнами (Великобританією, Італією, Сполученими Штатами, Німеччиною, Австро-Угорщиною тощо).

Правова охорона фірмових найменувань у дореволюційному законодавстві забезпечувалася комплексом нормативних положень різних правових джерел. Незважаючи на розробку Положення про торговий запис і про фірми 1889 р. консолідований спеціальний закон у сфері їх правової регламентації не був прийнятий. Охорона зазначення походження товару здійснювалася через систему юридичного забезпечення фабричних та торгових клейм. Але нормативні передумови його самостійного законодавчого регулювання були закладені законом 1896 р.

1. *Аглицкий А., Мицкевич В.* Защита промышленной собственности. Товарные знаки. Популярное разъяснение существующего закона. Спб., 1910. – 82 с. 2. *Городов О.О.* Право на средство индивидуализации: товарные знаки, знаки обслуживания, наименования мест происхождения товаров, фирменные наименования, коммерческие обозначения. – М.: Волтерс Клувер, 2006 – 448 с. 3. *Даншова Е.Н.* Фирма и название предприятия. Спб. 1915 – 39 с. 4. История Киева. В 3 томах, четырех книгах. Т. 1. К.: "Наукова думка", 1982 – 407 с. 5. История Киева. В 3 томах, четырех книгах. Т. 2. К.: "Наукова думка", 1982 – 463 с. 6. Мабуть, йде мова про указ Єлизавети 1744 р., оскільки 1774 р. на російському імператорському престолі перебувала Катерина II. 7. *Мельник О.М.* Правова охорона знаків для товарів і послуг в Україні: цивільно-правовий аспект. Ірпін, 2001. – 135 с. 8. *Неболин А.Г.* Законодательство о фабричных и торговых клеймах в России и за границей. Материалы собранные А.Г. Неболиным. Спб. 1886. 9. *Пилленко А.А.* Право изобретателя. – М.: "Статут", 2001. – 688 с. (Классика российской цивилистики). 10. Право интеллектуальной собственности. Пособие для студентов высших навч. закладів / За ред. О.А. Підпригори, О.Д. Святоцького. – К.: "Ін Юре", 2002 – 624 с. 11. Проект Гражданского кодекса Российской Федерации. Часть четвертая. // <http://www.law.copyright.ru/lawprojects-1649.html#p1> 225. 12. Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. Под общ. ред. О.И. Чистякова. Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. 13. *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. 2-е изд. – М.: Проспект, 2001. – 752 с. 14. Устав о фабричной и заводской промышленности 1857 г. // Уставы торговой, фабричной и заводской промышленности и ремесленной с разъяснениями. Спб. 1872. 15. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник торгового права. / Вступ. ст. Е.А. Суханова. – М.: "Спарк", 1994. – 335 с. 16. *Шершеневич Г.Ф.* Курс гражданского права. – Тула: Автограф, 2001. – 719 с.